

مفهوم‌شناسی توبه

محمد باقری صدر (دانشجوی دکتری دانشگاه قرآن و حدیث)

bagherisadr@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۹/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۰/۰۲)

چکیده

یکی از موضوعات اخلاقی پر بسامد در منظومه معارف اسلامی، توبه است. هدف پژوهش حاضر آن است که این موضوع اخلاقی را مفهوم‌شناسایی کند؛ تا از این رهگذر بتوان تفسیر دقیق تری از آیات و روایات، و نیز سبک زندگی مورد نظر اسلام برای مسلمانان ارائه نمود. یافته‌های پژوهش حاضر آن است که توبه گام بعد از استغفار است و ترکیبی است از پشیمانی از انجام گناه، به همراه بازگشت از انجام فعل قبیح و تدارک آنچه از بین رفته است در حالی که تائب قصد کرده به هیچ وجه آن عمل را تکرار نکند. این مفهوم گرچه در پژوهش‌های بسیار مورد تدقیق نظر دانشیان علوم قرار گرفته، اما پژوهشی که به مفهوم‌شناسی توبه، آن هم به صورت کارا و دارای متد علمی - که از آن به مفهوم‌شناسی مفاهیم دینی یاد می‌شود - پرداخته باشد، طبق فحص نگارنده تا کنون یافت نشده است. روش گردآوری اطلاعات در نوشته حاضر، کتابخانه‌ای و روش نگارش آن، توصیفی - تحلیلی می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: توبه، استغفار، مفهوم‌شناسی توبه، مفهوم توبه، معنی توبه.

مقدمه

یکی از مفاهیم پر بسامد در ادبیات دینی اسلام، مفهوم توبه است که بر بازگشت بنده به سوی خداوند، یا به طور خاص درباره بازگشت او از گناهان دلالت می‌کند (ابراهیم، ۱۳۹۰: توبه). از جمله مفاهیم مرتبط با این مفهوم در ادبیات دینی - اخلاقی اسلام، مفاهیم ایمان، تقوا، صبر و توکل است. در قرآن کریم واژه توبه هفت مرتبه تکرار شده و فعل امر آن نیز هفت مرتبه به کار رفته است. همچنین واژگان توبه و مشتقات آن ۸۷ مرتبه در کل قرآن به کار رفته که در ۲۵ سوره مکی و مدنی (کیانی فرید، ۱۳۸۹: توبه) و به صورت تقریباً مساوی توزیع شده‌اند (واعظ زاده خراسانی، ۱۳۸۷: التوب). توبه که از ریشه «توب» و به معنی رجوع و بازگشت است (ابن فارس، ۱۴۰۴:

۳۵۷/۱)؛ از سوی بنده به معنای پشیمانی و بازگشت از خطا است، و از جانب خداوند به معنای پذیرفتن توبه بنده است (ابن منظور، ۱۴۰۵: ۶۱/۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۲۰۰/۱). توضیح آنکه این اصطلاح هرگاه با حرف جر «الی» بیاید، مربوط به توبه کردن بنده در درگاه الهی است (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۶: ۷۰/۹). ولی هر زمان که با حرف جر «علی» به کار رود، به معنای توفیق دادن به بنده برای جبران خطای خویش و یا پذیرفتن توبه او از سوی خداوند است (احمد پور، ۱۳۹۰: توبه). البته توبه نام نهمین سوره از سوره‌های قرآن نیز هست و پُر واضح است که معنای اول مبنای بحث این پژوهش است. توبه با واژه‌های استغفار، انابه و اوبه نزدیکی معنایی دارد، گرچه بین آنها تفاوت‌هایی هم دیده می‌شود. راغب اصفهانی می‌نویسد: توبه و به عبارت دیگر توب، به معنای ترک گناه به زیباترین وجه ممکن بوده و رساترین حالت عذرخواهی می‌باشد. چرا که عذرخواهی سه گونه است: اول آنکه شخص معترف بگوید من اصلاً فلان کار را نکرده‌ام. دوم آنکه بگوید من آن کار را کرده‌ام ولی منظورم چیز دیگری بوده است. و سوم آنکه بگوید من آن کار را کرده‌ام و بد کرده‌ام و دیگر تکرار نخواهم کرد. قسم سوم همان توبه است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: التوبه).

در باره مفاهیم نزدیک به این مفهوم نیز باید گفت «اوبه» به معنای مطلق بازگشت است (ابن فارس، ۱۴۰۴: اوب؛ فیومی، ۱۳۱۳: اوب)، اما «انابه» بازگشت از فطرت و روحانیت به سوی خداست، از این روی مرتبه بالاتر توبه می‌باشد. بازگشتی که مکرر انجام می‌گیرد. حادثه را نیز از این جهت نائبه می‌گویند که پی در پی اتفاق می‌افتد و همین طور زنبور عسل را نوب می‌گویند، چرا که پی در پی به کندویش باز می‌گردد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: التوبه). استغفار طلب از بین بردن بدی‌ها از محضر خداوند است (نراقی، ۱۳۷۳: ۵۲/۳-۵۳)، ولی توبه تلاش خود فرد برای رسیدن به این هدف است (احمد پور، ۱۳۹۰: توبه). توبه اخص از ندامت است (عسکری، ۱۴۰۰: توبه)، به علاوه گوهر معنایی توبه در زبان عربی و زبان‌های سامی، صرف بازگشت است (رفیعی، ۱۳۷۵: توبه).

دقت در پراکندگی واژه توبه در قرآن نشان می‌دهد در برخی آیات قرآن، توبه به معنی بخشیده شدن گناهان انسان‌ها بیان گردیده است (بقره: ۲۷؛ مائده: ۷۴؛ هود: ۳ و ۵۲ و ۶۱ و ۹۰؛ غافر: ۳). در آیه‌ای مردم به انجام توبه نصوص (تحریم: ۸)، که به معنای توبه خالص و با دوام است (طبری، ۱۴۱۲: ۱۶۸/۲۸؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۴۳۲/۲؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: نصح؛ طبرسی، ۱۳۷۲:

۶۳-۶۲/۱۰؛ قرطبی: ۱۳۴۶/۱۸ و ۱۹۷/۸ و ۲۲۷/۸)، توصیه شده‌اند. همچنین توبه در برخی از آیات قرآن زمینه ساز رستگاری انسان دانسته شده است (نور: ۳۱). همچنین گاهی اوقات به عنوان حالت مقابل عذاب الهی (آل عمران: ۱۲۸) بیان شده که شاید منظور برطرف شدن عذاب باشد. در دو آیه قرآن نیز تفاوتی محسوس با گونه‌های قبلی مشاهده می‌شود. آنجایی که بدون آنکه از گناهی سخن به میان آمده باشد، خداوند توبه پیامبر و مهاجران و انصار همراه با پیامبر را می‌پذیرد (توبه: ۱۱۷). و نیز آن جایی که خداوند آدم را برمی‌گزیند و ابتدا توبه او را می‌پذیرد و بعد از آن او را هدایت می‌نماید (طه: ۱۲۲). همچنین همنشینان واژه توبه در قرآن عفو (بقره: ۱۸۲؛ شوری: ۲۵)، هدایت (طه: ۱۲۲)، اقامه نماز و پرداخت زکات (بقره: ۱۲۸؛ توبه: ۵ و ۱۱ و ۱۰ و ۱۱۲؛ تحریم: ۵)، ایمان (اعراف: ۱۵۳)، اسلام (احقاف: ۱۵؛ تحریم: ۵)، عمل صالح (مائده: ۳۹)، اخلاص (نساء: ۱۴۶) و پیروی از راه خدا (غافر: ۷) هستند.

به عنوان جمع‌بندی می‌توان گفت توبه در منظومه آیات قرآن کریم نوعی خاص از روابط بین خداوند و انسان است. رابطه‌ای که بر مبنای اعطای توفیق پاک شدن از جانب خداوند به بندگان خاص او اعطا می‌شود و پذیرش آن نیز از جانب خدا اتفاق می‌افتد (بقره: ۲۲۲). باید دانست پذیرش توبه مخصوص کسانی است که عمل نادرستی را بر اثر نادانی انجام داده و حال پشیمان شده‌اند و فوراً توبه نموده‌اند، البته به شرط آنکه این توبه تا لحظه قبل از مرگ (نساء: ۱۷-۱۸) به تأخیر نیوفتد (ابراهیم، ۱۳۹۰: توبه).

با توجه به توضیحات فوق، باید برای شناسایی مفهوم واژه توبه، به جویشی علمی در منابع دانشی پرداخت. از این روی در گام نخست به واژه پژوهی توبه پرداخته می‌شود.

مرحله نخست: واژه پژوهی

بررسی لغوی و اصطلاحی واژه توبه، در این مرحله و در طی دو گام انجام می‌پذیرد.

الف) تعریف لغوی

در این مرحله تعاریف مختلف لغویان از واژه حیا بیان شده، ویژگی‌های هر تعریف بررسی شده و در نهایت جمع‌بندی آن‌ها ارائه خواهد شد.

ردیف	لغت شناس	تعریف لغوی	ویژگی‌ها
۱	فراهیدی (العین، ج ۸، ص ۱۳۸)	تُبْتُ إلى الله تَوْبَةً وَ مَتَابًا، وَ أَنَا أُتُوبُ إِلَى اللَّهِ لِيُتُوبَ عَلَيَّ قَابِلُ التَّوْبِ، أَيْ قَابِلُ التَّوْبَةِ، تَطْرَحُ الْهَاءُ، وَ التَّوْبَةُ: الْاسْتِجَابَةُ، يُقَالُ: مَا طَعَامُكَ بِطَعَامِ تَوْبَةٍ، أَيْ لَا يَسْتَجِيبُ مِنْهُ وَ لَا يَحْتَشِمُ.	کارکرد: حیا و احتشام
۲	ازهری (تهذیب اللغة، ج ۱۴، ص ۲۳۷)	قلت: أصل تاب عاد إلى الله و رجع و أناب و تاب الله عليه، أَيْ عاد عليه بالمغفرة، و قال جل و عز: وَ تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا [النور: ۳۱] أَيْ عودوا إلى طاعته و أنابوا و الله التَّوَابُ يتوب على عبده بفضلِهِ إِذَا تَابَ إِلَيْهِ مِنْ ذَنْبِهِ، وَ اسْتَتَبْتُ فَلَانَا أَيْ عَرَضْتُ عَلَيْهِ التَّوْبَةَ مِمَّا اقْتَرَفْتُ، أَيْ الرَّجُوعُ وَ النَّدْمُ عَلَى مَا فَرَطْتُ مِنْهُ.	موضوع: معاصی اثر: بازگشت به انجام دستورات الهی پشیمانی از زیاده روی در گناه
۳	جوهری (الصحاح، ج ۱، ص ۹۱ - ۹۲)	التَّوْبَةُ: الرَّجُوعُ مِنَ الذَّنْبِ. وَ فِي الْحَدِيثِ: «النَّدْمُ تَوْبَةٌ»	موضوع: معاصی اثر: ندامت و پشیمانی
۴	عسکری (الفروق فی اللغة، ص: ۲۳۰)	(الفرق) بین التوبة و الاعتذار: أن التائب مقر بالذنب الذي يتوب منه معترف بعدم عذره فيه و المعتذر يذكر أن له فيما أنه من المكروه عذرا... و (الفرق) بین الندم و التوبة: أن التوبة أخص من الندم... و (الفرق) بین الاستغفار و التوبة: أن الاستغفار طلب المغفرة بالدعاء و التوبة أو غيرهما من الطاعة، و التوبة الندم على الخطيئة مع العزم على ترك المعاودة.	مؤلفه ها: اقرار به گناه همراه با ندامت همراه با قصد ترک گناه
۵	ابن فارس (معجم مقایس اللغة، ج ۱، ص: ۳۵۷)	كلمة واحدة تدل على الرجوع. يقال تاب من ذنبه، أي رجع عنه	اثر: بازگشت از انجام فعل قبیح (یعنی انجام ندادن قبیح)
۶	راغب اصفهانی (مفردات ألفاظ القرآن، ص: ۱۶۹)	ترك الذنب على أجمل الوجوه، و هو أبلغ وجوه الاعتذار، فإن لا عذار على ثلاثة أوجه: إما أن يقول المعتذر: لم أفعل، أو يقول: فعلت لأجل كذا، أو فعلت و أسأت و قد أقلعت، و لا رابع لذلك، و هذا الأخير هو التوبة، و التَّوْبَةُ فِي الشَّرْعِ: تَرَكَ الذَّنْبَ لِقَبْحِهِ وَ النَّدْمُ عَلَى مَا فَرَطْتَ مِنْهُ، وَ الْعَزِيمَةُ عَلَى تَرَكَ الْمَعَاوِدَةِ، وَ تَدَارَكَ مَا أَمْكَنَهُ أَنْ يَتَدَارَكَ مِنَ الْأَعْمَالِ بِالْأَعْمَالِ بِالْإِعَادَةِ، فَمَتَى اجْتَمَعَتْ هَذِهِ الْأَرْبَعُ فَقَدْ كَمَلَتْ شُرَائِطُ التَّوْبَةِ.	موضوع: معاصی دلیل: قباحت معصیت مؤلفه ها: اقرار به قباحت فعل ترک فعل قبیح در عمل پشیمانی از زیاده روی در گناه تدارک آنچه از بین رفته ویژگی خود فعل: بهترین شیوه عذرخواهی
۷	ابن سیده (المحکم و المحيط الأعظم، ج ۹، ص: ۵۴۱)	تاب إلى الله تَوْبًا، وَ تَوْبَةً، وَ مَتَابًا: أَنَابَ وَ رَجَعَ عَنِ الْمُعْصِيَةِ إِلَى الطَّاعَةِ.	موضوع: معاصی اثر: بازگشت از انجام فعل قبیح (یعنی انجام ندادن قبیح)
۸	ابن سیده (المخصص، ج ۱۳، ص: ۹۵)	و أصل التوبة في اللغة الندم فالله التائب على عبده يقبل ندمه و العبد تائب إلى الله يندم على معصيته و التوبة رجوع عما سلف بالندم عليه و التائب صفة مدح	موضوع: معاصی اثر: ندامت و پشیمانی بازگشت از انجام فعل قبیح (یعنی انجام ندادن قبیح)
۹	ابن منظور (لسان)	التَّوْبَةُ: الرَّجُوعُ مِنَ الذَّنْبِ. وَ فِي الْحَدِيثِ: النَّدْمُ تَوْبَةٌ... وَ تَابَ اللَّهُ	موضوع: معاصی

ردیف	لغت شناسی	تعریف لغوی	ویژگی‌ها
	العرب، ج ۱، ص: (۲۳۳)	عليه: وَقَفَّه لَهَا	اثر: ندامت و پشیمانی
۱۰	فیومی (المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی، ص: (۷۸)	تَابَ: من دَنِيهِ (يَتُوبُ) (تُوبًا وَ تَوْبَةً وَ مَتَابًا) أَقْلَعُ وَ (تَابَ) اللَّهُ عَلَيْهِ غَفَرَ لَهُ وَ أَثَقَّدَهُ مِنَ الْمَعَاصِي.	موضوع: معاصی اثر: جدایی از فعل قبیح نتیجه: غفران الهی
۱۱	فیروزآبادی (القاموس المحيط، ج ۱، ص: (۵۲)	تَابَ إِلَى اللَّهِ تَوْبًا وَ تَوْبَةً وَ مَتَابًا وَ تَابَةً وَ تَتُوبُهُ: رَجَعَ عَنِ الْمَعْصِيَةِ	موضوع: معاصی اثر: بازگشت از انجام فعل قبیح (یعنی انجام ندادن قبیح)
۱۲	مصطفوی (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱، ص: (۴۳۱)	أَنَّ الْأَصْلَ الْوَاحِدَ فِي هَذِهِ الْمَادَّةِ: هُوَ الرَّجُوعُ مِنَ الذَّنْبِ وَ النَّدَمُ عَلَيْهِ. وَ هَذَا الْمَعْنَى إِذَا انْتَسَبَ إِلَى الْعَبْدِ... وَ يَلَازِمُ هَذَا الْمَعْنَى الرَّحْمَةُ وَ الْعَطُوفَةُ وَ الْمَغْفَرَةُ.	موضوع: معاصی اثر: بازگشت از انجام فعل قبیح (یعنی انجام ندادن قبیح) ندامت و پشیمانی رحمت و غفران الهی

جدول شماره ۱ (ویژگی شناسی تعریف‌های لغوی)

جمع بندی: در تعاریف لغویان چند نکته مهم وجود دارد: حیا و احتشام، معاصی، بازگشت از انجام فعل قبیح به انجام دستورات الهی، ندامت و پشیمانی از زیاده روی در گناه، اقرار به انجام فعل قبیح، به همراه ندامت و قصد ترک گناه، تدارک آنچه از بین رفته و اینکه توبه بهترین شیوه عذرخواهی است. هر کدام از این نکات به بعد خاصی از توبه مربوط اند و در جمع‌بندی نهایی دیدگاه لغویان تاثیر گذارند. باید گفت توبه از منظر لغویان بهترین روش عذرخواهی است و آن بعد از انجام فعل قبیح و خصوصاً معاصی از سوی بندگان خداست، بدین صورت که فرد بخاطر حیا از حشمت خداوند، ابتدا از زیاده روی خود در گناهان، نادم و پشیمان می‌شود و سپس برای بخشیده شدن آن، به گناه خود اقرار کرده، آنچه را از بین رفته را تدارک می‌کند. او با این کار به سوی خدا باز می‌گردد و به انجام دستورات الهی دست می‌یازد.

ب) تعریف اصطلاحی

با شناخت مفهوم توبه از منظر لغت، نوبت به شناسایی تعریف اصطلاحی آن می‌رسد. اصطلاحی که در آثار دانشمندان اسلامی تبیین شده و پیشینه خوبی در اختیار جویشگران معارف دینی قرار

می دهد. بررسی آثار دانشیان مسلمان، غیر از دلیل پیش گفته بدان علت است که اساسا در برخی از مکاتب اخلاقی غربی، مفهوم شرم، حیا و توبه حالتی انفعالی، مذموم و ناشی از ضعف انسان شناخته می شود که به طور کلی به نکوهش آن می پردازند و به افراد توصیه می کنند آن ها را از درون خود زایل سازند. برخی از روان شناسان غربی با نگرش منفی بر احساس شرم می نگارند: «احساس شرم و گناه به علت جلب توجه و در برابر دید و مورد انتقاد دیگران قرار گرفتن است. احساسی است که تجربه آن بر این پایه قرار گرفته است که خویشتن را در هر موردی، بی ارزش و نالایق جلوه دهیم.» (میدلتون مز، ۱۳۷۳: ۲۸) طبیعی است که بررسی نظر این گونه مکاتب اخلاقی، مورد نظر نوشته حاضر نیست. دانشیان مسلمان تعاریف مختلفی از توبه داشته اند که در جدول ذیل قابل ملاحظه است:

ردیف	صاحب تعریف	متن تعریف	ویژگی تعریف
۱	جرجانی (التعريفات، ص ۲۲)	الرجوع عن الأفعال المذمومة إلى الممدوحة. و التوبة على ثلاثة معان: أولها: الندم. وثانيها: العزم على ترك العود إلى ما نهى الله عنه. وثالثها: السعي في أداء المظالم.	موضوع: رجوع از افعال مذمومه به ممدوحه مؤلفه ها: پشیمانی، ترک گناه، رد مظالم
۲	فیض کاشانی (المحجة البيضاء، ج ۷، ص ۵)	اعلم أنّ التوبة عبارة عن معنى ينتظم و يلتئم من ثلاثة أمور مرتبة: علم و حال و فعل، أما العلم فهو معرفة عظم ضرر الذنوب... والثاني الندم و التألم للقلب بسبب فوات المحبوب... والثالث الإرادة و القصد إلى فعل.	متعلق توبه: گناهان مؤلفه ها: علم به ضرر فعل گناه، پشیمانی از انجام گناه و اراده و قصد ترک آن
۳	تهانوی (کشف اصطلاحات الفنون و العلوم، ج ۱، ص ۵۲۴ - ۵۲۶)	الندم على معصية من حيث هي معصية، مع عزم أن لا يعود إليها إذا قدر عليها.	متعلق توبه: گناهان مؤلفه ها: پشیمانی از معصیت، قصد عدم تکرار موضوع: شخص قادر بر انجام گناه
۴	جمعی از پژوهشگران (نضرة النعيم فی مکارم أخلاق الرسول الكريم، ج ۴، ص ۱۲۶۹)	التوبة تدلّ على الرجوع و ترك الذنب على أجمل الوجوه وهو أبلغ وجوه الاعتذار	متعلق توبه: گناهان موضوع: رجوع از افعال مذمومه به ممدوحه ویژگی های توبه: بهترین روش عذرخواهی
۵	ابن قیّم (به نقل از نضرة النعيم فی مکارم أخلاق الرسول الكريم، ج ۴، ص ۱۲۷۳)	قال ابن القيم - الله تعالى -: التوبة هي الرجوع عما يكرهه الله ظاهرا وباطنا إلى ما يحبه ظاهرا وباطنا.	موضوع: رجوع از افعال مذمومه به ممدوحه

ردیف	صاحب تعریف	متن تعریف	ویژگی تعریف
۶	نووی و صاحب ریاض الصالحین (به نقل از نضرة النعیم فی مکارم أخلاق الرسول الکریم، ج ۴، ص ۱۲۷۵)	التوبة واجبة من كل ذنب، فإن كانت المعصية بين العبد وبين الله تعالى لا تتعلق بحق آدمي فلها شروط ثلاثة وهي أن يقلع عن المعصية و أن يندم على فعلها و أن يعزم على أن لا يعود إليها أبدا. فإن فقد أحد الثلاثة لم تصح توبته. ويزاد شرط رابع إذا كان الذنب يتعلق بحق آدمي: أن يبرأ من حق صاحبه.	متعلق توبه: گناهان مؤلفه ها: جدا شدن از گناه، ندامت بر انجام گناه، قصد عدم تکرار گناه، جبران حقوق و وظایف از بین رفته
۷	مولی مهدی نراقی (جامع السعادات، ج ۳، ص ۵۰) و مولی احمد نراقی (معراج السعاده، ص ۶۷۴)	ضد اصرار بر گناه توبه است، و آن بازگشت از گناه گفتار و کردار و اندیشه است. توبه پاک ساختن دل از گناه و بازگشتن از دوری درگاه الهی به نزدیکی است، و به عبارت دیگر: ترک گناهان کنونی و عزم بر ترک آنها در آینده و تلافی و تدارک تقصیر گذشته است. و همان گونه که اصرار بر گناه و نافرمانی از رذائل دو قوه غضب و شهوت است، بازگشت از آن و ترک آن از فضائل این دو قوه است. توبه بازگشت از گناه است، و آن از نتایج و ثمرات ترس و محبت است. و مجموع علم به زیان گناهان و حجاب بودن آنها میان او و خدا، و پشیمانی حاصل از آن، و آهنگ ترک معاصی در حال و آینده، و تلافی گذشته است.	به لحاظ ماهیت: بازگشت از گناه متعلق توبه: گناهان جوارحی گناهان جوانحی موضوع: رجوع از افعال مذمومه به ممدوحه مؤلفه ها: علم به زیان گناه، جدا شدن از گناه، قصد عدم تکرار گناه، جبران حقوق و وظایف از بین رفته منشأ توبه: عقل و محبت

جدول شماره ۲ (ویژگی شناسی تعریف‌های اصطلاحی)

جمع بندی: هم‌چنان که مشاهده شد، در تعریف‌های توبه نکاتی چند وجود دارد. متعلق توبه گناهان انسان شمرده شده و موضوع آن، رجوع از افعال مذمومه به ممدوحه است. برخی پشیمانی، ترک گناه و جبران حقوق و وظایف از بین رفته را جزء مؤلفه‌های توبه شمرده‌اند و برخی علم به ضرر داشتن گناه و نیز اراده و قصد ترک گناه را نیز بر آن افزوده‌اند. برخی منشأ توبه را عقل و محبت دانسته‌اند، و به لحاظ ماهیت آن را ترک گناه و بهترین شیوه عذرخواهی بیان کرده‌اند. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت توبه از منظر این دسته، فعلی است ناشی شده از عقل و محبت، که بهترین شیوه ترک گناه نیز هست. توبه رجوع از انجام افعال مذمومه به انجام افعال ممدوحه است و این امر، جز با علم به ضرر داشتن گناه و نیز اراده ترک آن در افعال جوانحی؛ و نیز پشیمانی، ترک گناه در عمل و همچنین جبران حقوق و وظایف از بین رفته در افعال جوارحی تحقق نخواهد یافت.

ج) بررسی و مقایسه دو دیدگاه

با نگاهی به جدول ذیل می‌توان فهمید تعاریف لغت شناسان و اندیشمندان، اشتراکات و افتراقاتی با هم دارند. هر دو تعریف ویژگی مشابه، و مؤلفه‌های تقریباً یکسانی برای توبه بیان کرده‌اند. اما هر کدام به بخش‌هایی هم پرداخته‌اند که اساساً در تعریف دیگری نیامده است. بدین صورت که لغت شناسان پیرامون کارکرد، اثر و دلیل توبه سخن رانده‌اند. اما اندیشمندان درباره موضوع، متعلق، ماهیت و منشاء آن صحبت کرده‌اند.

ردیف	ویژگی	دیدگاه لغت شناسان	دیدگاه اندیشمندان
۱	کارکرد توبه	حیا احتشام	— —
۲	موضوع توبه	گناهان —	رجوع از افعال مذمومه به ممدوحه شخص قادر بر انجام گناه
۳	متعلق توبه	— —	گناهان جوارحی گناهان جوانحی
۴	ماهیت توبه	—	بازگشت از گناه
۵	مؤلفه‌های توبه	اقرار به قباحه فعل اقرار به گناه — پشیمانی از زیاده روی در گناهان قصد ترک گناه ترک فعل قبیح در عمل تدارک آنچه از بین رفته	— — علم به مضر بودن گناه پشیمانی از زیاده روی در گناهان قصد ترک گناه ترک فعل قبیح در عمل تدارک آنچه از بین رفته
۶	اثر توبه	بازگشت به انجام دستورات الهی ندامت و پشیمانی بازگشت از انجام فعل قبیح (یعنی انجام ندادن قبیح) جدایی از فعل قبیح رحمت الهی غفران الهی	— — — — — —
۷	دلیل	قیح معصیت	—
۸	ویژگی توبه	بهترین شیوه عذرخواهی	بهترین شیوه عذرخواهی
۹	منشاء توبه	— —	عقل محبت

جدول شماره ۳ (مقایسه تعریف لغوی و اصطلاحی)

مرحله دوم: مفهوم پژوهی دینی

در این بخش از نوشته به بررسی دیدگاه دین درباره مفهوم توبه پرداخته می‌شود. چرا که می‌دانیم دین برای همه، یا حداقل بیشتر موضوعات تعریف خاص خود را دارد. تعریفی که می‌تواند هماهنگ یا ناهماهنگ با تعاریف لغویان و اندیشمندان باشد. زمانی که متون دینی با دید مفهوم‌شناسی بررسی می‌شود، نتایجی چند از آن حاصل می‌گردد:

۱. وجوب فوری توبه یکی از موضوعاتی است که در هفت آیه از قرآن کریم و روایاتی از اهل بیت علیهم‌السلام بدان اشاره شده است (مجلسی، ۱۳۶۱: ۱۹۶/۲-۱۹۷؛ نراقی، ۱۳۷۳: ۵۶/۳-۵۷؛ موسوی سبزواری، ۱۴۱۴: ۲۳۵/۲-۲۳۶).

۲. حکم توبه فوق‌الذکر ویژه گناهان کبیره، و همچنین گناهان صغیره‌ای است که بر اثر تکرار، اظهار و سبک شمرده شدن، تبدیل به کبیره شده‌اند (نساء: ۳۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۲/۶؛ همو: ۱۳۶۱-۲۰۶-۲۰۷؛ سبحانی تبریزی، ۱۳۸۳: ۲۲۳/۸).

۳. انسان تائب باید برای هر گناهی، توبه‌ای ویژه آن انجام دهد (حلی، ۱۳۸۲: ۵۷۲).

۴. عمل نکردن به توبه فوری، خود گناه مستقلی نیست. زیرا اوامر شرعی مربوط به آن ارشادی است (آلوسی، ۱۴۱۵: ۲۳۶: ۱۵؛ سبحانی تبریزی، ۱۳۸۳: ۲۲۲-۲۲۳).

۵. ضرورت توبه (بقره: ۱۶۰؛ آل عمران: ۹۰؛ نساء: ۱۷؛ انعام: ۵۹ و ۵۴؛ زمر: ۵۳؛ طه: ۸۲؛ انبیاء: ۲۱؛ هود: ۱۱)، شرایط پذیرش توبه (بقره: ۱۵۹-۱۶۰؛ نساء: ۱۷-۱۸) از جمله ایمان و عمل صالح (مریم: ۶۰؛ فرقان: ۷۰؛ احزاب: ۷۳؛ قصص: ۶۵)، چرایی و چگونگی توبه انبیاء (بقره: ۳۷؛ انبیاء: ۸۷؛ اعراف: ۱۴۳؛ نراقی، ۱۳۷۳: ۱۳۷۳/۳ و ۶۴؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۷: ۱۸/۷-۲۰)، ماهیت توبه نصوص (تحریم: ۸؛ قرطبی، ۱۳۴۶: ۱۳۰-۱۲۹/۱۸؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۴۷۷/۱۰-۴۷۸؛ سبحانی تبریزی، ۱۳۸۳: ۲۷ و ۲۴۲/۸) و نیز آثار توبه، از جمله مواردی است که در آیات و روایات متعددی بدان‌ها اشاره شده است. از جمله آثار توبه که در آیات و روایات ذکر شده می‌توان به محبوبیت نزد خدا (بقره: ۲۲۲)، بهره‌مندی از استغفار حاملان عرش (غافر: ۷)، برخورداری از نعمت‌های بهشتی و عنایات ویژه خدا (بقره: ۲۷۹؛ ق: ۳۵؛ نور: ۴-۵؛ نساء: ۱۶؛ مائده: ۳۳-۳۴)، رهایی از لعنت خدا و خلق و برخورداری از هدایت و رحمت الهی (آل عمران: ۸۶-۸۹)، بهشتی شدن (مریم: ۶۰) و تبدیل سیئات به حسنات (فرقان: ۷۰) اشاره کرد.

۶. در قرآن کریم توبه گام بعد از استغفار بیان شده است. بنابراین یکی انگاری این دو مفهوم از منظر قرآن، خطا است؛ چرا که عبارت «اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ» در سه آیه از قرآن کریم تکرار شده است (هود: ۳-۵۲-۹۰).

۷. توبه از منظر روایات اهل بیت علیهم السلام دارای شش مرحله است. پشیمانی از انجام گناه، استغفار زبانی، نیت قلبی برای عدم مراجعه مجدد به این گناه، ترک کردن گناه در حال حاضر و آینده، جبران حق الناس یا حق الله‌های تزییع شده، و در پایان مرحله نهایی تحقق توبه کامل، آن است که انسان گوشت‌هایی از بدنش را که از راه حرام بر بدن او روئیده را آب کند. کنایه از آنکه اگر خوردن مال حرام، سبب رشد و نمو او شده، آن‌ها را از بین ببرد. به علاوه رنج طاعت خدا را به بدنی که لذت معصیت را چشیده، بچشاند (شریف الرضی، ۱۴۱۴: ۵۴۹؛ حرانی، ۱۳۶۳: ۱۹۷).

مرحله سوم: استخراج تعریف

در تعاریف لغویان چند نکته مهم وجود دارد: حیا و احتشام، معاصی، بازگشت از انجام فعل قبیح به انجام دستورات الهی، ندامت و پشیمانی از زیاده روی در گناه، اقرار به انجام فعل قبیح، به همراه ندامت و قصد ترک گناه، تدارک آنچه از بین رفته و اینکه توبه بهترین شیوه عذرخواهی است. هر کدام از این نکات به بعد خاصی از توبه مربوط اند و در جمع‌بندی نهایی دیدگاه لغویان تاثیر گذارند. باید گفت توبه از منظر لغویان بهترین روش عذرخواهی است و آن بعد از انجام فعل قبیح و خصوصاً معاصی از سوی بندگان خداست، بدین صورت که فرد بخاطر حیا از حشمت خداوند، ابتدا از زیاده روی خود در گناهان، نادم و پشیمان می‌شود و سپس برای بخشیده شدن آن، به گناه خود اقرار کرده، آنچه را از بین رفته را تدارک می‌کند. او با این کار به سوی خدا باز می‌گردد و به انجام دستورات الهی دست می‌یازد.

در تعریف‌های اصطلاحی نیز توبه نکاتی چند وجود دارد. متعلق توبه گناهان انسان شمرده شده و موضوع آن، رجوع از افعال مذمومه به ممدوحه است. برخی پشیمانی، ترک گناه و جبران حقوق و وظایف از بین رفته را جزء مؤلفه‌های توبه شمرده‌اند و برخی علم به ضرر داشتن گناه و نیز اراده و قصد ترک گناه را نیز بر آن افزوده‌اند. برخی منشاء توبه را عقل و محبت دانسته‌اند، و به لحاظ ماهیت آن را ترک گناه و بهترین شیوه عذرخواهی بیان کرده‌اند. بنابراین می‌توان نتیجه

گرفت توبه از منظر این دسته، فعلی است ناشی شده از عقل و محبت، که بهترین شیوه ترک گناه نیز هست. توبه رجوع از انجام افعال مذمومه به انجام افعال ممدوحه است و این امر، جز با علم به ضرر داشتن گناه و نیز اراده ترک آن در افعال جوانحی؛ و نیز پشیمانی، ترک گناه در عمل و همچنین جبران حقوق و وظایف از بین رفته در افعال جوارحی تحقق نخواهد یافت.

در تعریف‌های اسلامی نیز نکاتی وجود داشت. در آیات قرآن توبه هم معنی با استغفار نیست، بلکه استغفار طلب بخشش گناهان از خداوند است ولی توبه گام بعد از استغفار، و به معنی بازگشت از گناه است. تائب غیر از بخشیده شدن گناهانش، مورد نعمت و محبت‌های الهی نیز واقع می‌شود، تا جایی که گناهانش تبدیل به حسنات می‌گردد. البته شرط پذیرش توبه ایمان و عمل صالح است. در روایات مراحل برای توبه، و نیز مؤلفه‌هایی برای توبه کننده واقعی بیان شده است؛ که در سطور بالا گذشت. بنابراین می‌توان گفت هرچند تعاریف سه گانه تفاوت‌هایی با هم دارند، اما متضاد نیستند و می‌توان جمعشان کرد.

ردیف	ویژگی	دیدگاه لغت‌شناسان	دیدگاه اندیشمندان	دیدگاه متون دینی
۱	متعلق توبه	—	گناهان جوارحی گناهان جوانحی	گناهان جوارحی گناهان جوانحی
۲	ماهیت توبه	—	بازگشت از گناه	بازگشت از گناه
۳	مؤلفه‌های توبه	— اقرار به قباح فعل اقرار به گناه	— علم به مضر بودن گناه پشیمانی از زیاده روی در گناهان	ایمان و عمل صالح اقرار به قباح فعل اقرار به گناه — پشیمانی از زیاده روی در گناهان قصد ترک گناه ترک فعل قبیح در عمل تدارک آنچه از بین رفته
۴	اثر توبه	بازگشت به انجام دستورات الهی ندامت و پشیمانی بازگشت از انجام فعل قبیح جدایی از فعل قبیح رحمت الهی غفران الهی	— — — — — — —	بازگشت به انجام دستورات الهی ندامت و پشیمانی بازگشت از انجام فعل قبیح جدایی از فعل قبیح رحمت الهی غفران الهی تبدیل سیئات به حسنات

جدول شماره ۴ (تجمیع تعریف‌های سه گانه)

از تحلیل و بررسی‌ها به نظر می‌رسد توبه ترکیبی است از پشیمانی از انجام گناه، به همراه بازگشت از انجام فعل قبیح و تدارک آنچه از بین رفته است در حالی که قصد کرده به هیچ وجه آن عمل را تکرار نکند. بقیه تعبیرها زیر مجموعه این چهار تعبیر هستند. مانند علم به مضر بودن گناه، علم به قبیح بودن فعل، پشیمانی از زیاده روی در گناهان، تعلق‌گیری توبه به گناهان جوانحی و جوارحی و اقرار به قباحت فعل انجام شده.

کلیدواژه‌ها	مؤلفه‌ها و عناصر	
پشیمانی زیاده روی قبیح/مضر اقرار و علم	پشیمانی از زیاده روی در گناهان اقرار به قباحت فعل علم به قبیح بودن فعل علم به مضر بودن گناه	پشیمانی از انجام گناه
بازگشت	تعلق‌گیری توبه به گناهان جوارحی و جوانحی	بازگشت از انجام فعل قبیح
جبران	حق الله / حق الناس	تدارک آنچه از بین رفته است
قصد عدم تکرار	ترک گناهان در حال ترک گناه در آینده	قصد کردن عدم تکرار عمل

جدول شماره ۵ (مؤلفه‌ها، عناصر و کلیدواژه‌ها)

خلاصه اینکه توبه کننده واقعی که از زیاده روی خویش در انجام فعل قبیح پشیمان شده و به ضرر کار خود علم پیدا کرده و به آن اقرار نموده است؛ قصد عدم تکرار آن فعل را در حال و آینده می‌کند، و در صدد جبران ما فات بر می‌آید و بدین صورت به سوی خدا و نیز به سوی نیکی‌ها (فطرت) بازگشت خواهد کرد.

مرحله چهارم: تحلیل مفهوم

۱. جمع آوری اطلاعات

از بعد موضوع شناسی مسأله توبه «بازگشت از فعل قبیح» است که هم از لغت و هم از متون دینی به دست آمد. در مفهوم توبه مفهومی از فعل قبیح مد نظر است که اساسا جزو مفاهیم قبیحه در دین باشد که از آن به گناه هم تعبیر می‌شود. کارکرد توبه ترک گناه است. ترک گناهی که از حال شروع می‌شود و در آینده نیز ادامه پیدا می‌کند.

از بعد هستی شناسی نیز چند نکته درباره توبه وجود دارد. نخست ماهیت افعال جوارحی و جوانحی انسان است. این افعال از منظر اخلاقی به «بایدها و نبایدها» و نیز به «شایدها و نشایدها» تقسیم می‌شوند. اما از نظر قانونی و احکام شرعی آنچه از این دوگونه ملاک بوده و مهم است، همان بایدها و نبایدها است. از حیث وجود خارجی این افعال نیز ناگفته پیداست که برخی از این افعال توسط انسان عمل شده و برخی ترک گردیده است. از ضرب این گونه‌های چهارگانه مدل‌های متعددی پدید می‌آید که آنچه در مبحث توبه مورد نظر است، همانا «بایدهای ترک شده» و «نبایدهای انجام شده» است.

از بعد انسان شناختی نیز توبه دارای نکات قابل طرحی است. مثلاً انسان گاهی از روی عمد و گاهی از روی خطا مرتکب گناه می‌شود. اما با علم پیدا کردن به قبح فعل و نیز ضرر آن، در صدد جبران و توبه بر می‌آید. در چنین وضعیتی توبه به کمک انسان می‌آید. توبه‌ای که فراتر از بخشش گناهان اوست. چرا که او با توبه، دوباره به دامن پر مهر خداوند بر می‌گردد و گویی از اساس گناهی نکرده بوده است. حتی مورد رحمت و محبت خداوند نیز قرار می‌گیرد و گناها او به حسنات بدل می‌گردد.

۲. پردازش اطلاعات

از آنجا که افعال بشر به دو قسم حسن و قبیح تقسیم می‌شوند، و معمولاً افعال حسنه محنت آور و افعال قبیحه لذت آوراند؛ طبع انسان گرایش به عمل قبیح لذت آور دارد. در حین عمل قبیح و یا پس از آن، انسان اگر متذکر شود و یا علم پیدا کند که این فعل قبیحی که انجام داده چه مضراتی دارد و به چه میزان قبح فعلی داشته است، ممکن است از کرده خود پشیمان شده به دنبال راه چاره بگردد. در این صورت باید به غیر از طلب غفران از خدا، به صورت عملی نیز توبه کند. توبه‌ای که از اقرار به قبح گناه انجام شده شروع می‌شود و تا ترک گناه در نیت و عمل جلو می‌رود و بدین سان فرد دوباره به پیشگاه خدا و مقامی که قبل از انجام گناه داشت، بر می‌گردد.

نتیجه گیری

از آنجا که مفهوم توبه در منظومه معارف اسلامی بسیار پرکاربرد است، می‌توان این احتمال را داد که مفهومی محوری بوده، با مفاهیم کاربردی و اصیل دیگر در ارتباط تنگاتنگ باشد. با بررسی کاربردهای این واژه در آیات، روایات و نیز نگاهشده‌های دانشمندان مسلمان، این احتمال به یقین

تبدیل می‌شود. این پروسه که از دانش‌های نوپدید انسانی محسوب می‌شود را می‌توان به مفهوم‌شناسی مفاهیم دینی نام بردار کرد. امری که سبب شناخت مراحل، شرایط، مؤلفه‌ها و... در هندسه مفاهیم دینی می‌گردد، و در نهایت می‌تواند سبک زندگی مورد نظر دین را معرفی کرده تا از این رهگذر بتوان به شناخت دقیق‌تر مفاهیم دینی پرداخت. در مورد نتیجه‌گیری نهایی مفهوم‌شناسی توبه نیز می‌توان به اختصار گفت توبه گام بعد از استغفار است و ترکیبی است از پشیمانی از انجام گناه، به همراه بازگشت از انجام فعل قبیح و تدارک آنچه از بین رفته است در حالی که تائب قصد کرده به هیچ وجه آن عمل را تکرار نکند.

کتابنامه

۱. قرآن کریم، مترجم: محمدمهدی فولادوند، تهران، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، چاپ سوم، ۱۴۱۸ق.
۲. ابراهیم، علیرضا، مدخل توبه، دائره المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر سید محمد کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دائره المعارف اسلامی (مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی)، ۱۳۹۰.
۳. ابن سیده، علی بن اسماعیل، المحکم و المحيط الأعظم، تصحیح: عبدالحمید الهمندوی، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۱ق.
۴. _____، المخصص، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۱ق.
۵. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، تصحیح: علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۳.
۶. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، بیروت، مطبعة الأعلام الإسلامی، ۱۴۰۴ق.
۷. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، قم، ادب الحوزة، ۱۴۰۵ق.
۸. احمدپور، مهدی، مدخل توبه، دائره المعارف قرآن کریم، قم، بوستان کتاب، ۱۳۹۰.
۹. ازهری، محمد بن احمد، تهذیب اللغة، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۱ق.
۱۰. آلوسی، محمود بن عبدالله، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق.
۱۱. تهانوی، محمدعلی بن علی، کشف اصطلاحات الفنون و العلوم، بیروت، مکتبة لبنان ناشرون، ۱۹۹۶م.
۱۲. جرجانی، علی بن محمد، التعریفات، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۷۰.
۱۳. جمعی از پژوهشگران، نضرة النعیم فی مکارم أخلاق الرسول الکریم، زیر نظر: صالح بن عبد الله بن حمید، جده، دار الوسيلة للنشر والتوزیع، ۲۰۱۰م.

۱۴. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، تصحیح: احمد عبدالغفور العطار، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۳۷۶ق.
۱۵. حلی، حسن بن یوسف، کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، قم، مؤسسه امام صادق، ۱۳۸۲.
۱۶. دیلمی، حسن بن محمد، ارشاد القلوب إلى الصواب، قم، الشریف الرضی، ۱۴۱۲ق.
۱۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، بیروت، دارالقلم، ۱۴۱۲ق.
۱۸. رفیعی، علی، مدخل توبه، دائره المعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادى و دیگران، تهران، محبی، ۱۳۷۵.
۱۹. سبحانی تبریزی، جعفر، منشور جاوید، قم، مؤسسه امام صادق، ۱۳۸۳.
۲۰. شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، تصحیح: صبحی صالح، قم، هجرت، ۱۴۱۴ق.
۲۱. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۷۲.
۲۲. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۱۲ق.
۲۳. عسکری، حسن بن عبدالله، الفروق فی اللغة، بیروت، دار الآفاق الجدیده، ۱۴۰۰ق.
۲۴. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم، هجرت، ۱۴۰۹ق.
۲۵. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، القاموس المحیط، بیروت، دار الجیل، بی تا.
۲۶. فیض کاشانی، مولی محسن، المحجة البيضاء فی تهذیب الإحیاء، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ق.
۲۷. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، قاهره، المطبعة المیمنیه، ۱۳۱۳ق.

۲۸. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لإحكام القرآن و المبیّن لما تضمّنه من السنّة و آی الفرقان، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۴۶.
۲۹. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، دار الکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ق.
۳۰. کیانی فرید، مریم، مدخل توبه، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران، کتاب مرجع، ۱۳۸۹.
۳۱. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۳۲. _____، حق الیقین، تهران، دار الکتب الاسلامیة، ۱۳۶۱.
۳۳. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰.
۳۴. موسوی سبزواری، عبدالاعلی، مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن، قم، دفتر آیت الله سبزواری، ۱۴۱۴ق.
۳۵. میدلتون مز، جین، روان شناسی شرم و گناه، ترجمه شهلا ارزنگ، تهران، البرز، ۱۳۷۳.
۳۶. نراقی، مولی احمد، معراج السعادة، قم، هجرت، ۱۳۷۷.
۳۷. نراقی، مولی محمد مهدی، جامع السعادات، قم، اسماعیلیان، ۱۳۷۳.
۳۸. واعظ زاده خراسانی، محمد و دیگران، مدخل توب، المعجم فی فقه لغة القرآن و سر بلاغته، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی رضوی، ۱۳۸۷.
۳۹. هاشمی رفسنجانی، اکبر و دیگران، فرهنگ قرآن، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۶.